

Dwa narodowe projekty – wyobrażenia o ojczyźnie idealnej

Na mapie politycznej dziewiętnastowiecznej Europy nie było ani niepodległej Polski, ani niepodległej Ukrainy. Jednocześnie idealne granice obu państw w umysłach przywódców obu ruchów narodowych w dużej mierze się pokrywały, Stąd też wspólne antyimperialne stanowisko nie czyniło automatycznie polskich i ukraińskich projektów narodowych sojusznikami. Dodatkową przeszkodą były podziały społeczne, które w dużej mierze pokrywały się z narodowymi. Wedle trafnej uwagi Romana Szporluka:

kształtowanie się nowoczesnej Ukrainy nie dokonywało się w „Austrii” ani w „Rosji” [...], lecz w świecie społecznym – w społecznej przestrzeni – gdzie przytłaczająca większość niedoszłych Ukraińców żyła pod władzą polskich szlachciców. Modernizatorzy polskiego narodu obiecali tym pańszczyźnianym chłopom, że staną się jednocześnie ludźmi wolnymi i Polakami¹.

Dziewiętnastowieczny ukraiński projekt narodowy opierał się na zasadzie etnicznej i dążył do autonomii kulturowej (a później politycznej) wszystkich terenów zamieszkałych w przeważającej mierze przez ludność ukraińskojęzyczną (przeważnie chłopską). Zarówno cesarstwo austriackie, jak i rosyjskie, początkowo znacznie bardziej zaniepokojone dojrzałym politycznie polskim ruchem narodowym, przez pewien czas nie postrzegały ukraińskich aspiracji kulturowych jako zagrożenia. Jednocześnie oba imperia próbowały rozgrywać kartę ukraińską przeciwko Polakom, dlatego dziewiętnastowieczna polska myśl polityczna miała tendencję do interpretowania wszelkich przejawów ukraińskiej tożsamości, które nie dążyły do integracji z narodem polskim, w kategoriach intryg rosyjskich lub habsburskich. Postrzeganie ruchu ukraińskiego

¹ Roman Szporluk, *Ukraine: From an Imperial Periphery to a Sovereign State*, „Dae-dalus” 126 (3), 1997, s. 102.

jako „polskiej intrygi” było z kolei rozpowszechnione w rosyjskiej publicystyce².

Kontekst rozwoju ukraińskiego ruchu narodowego przedstawiał się następująco:

Aby przetrwać i rozprzestrzenić swoje wpływy na ukraińskie masy, ukraiński ruch narodowy musiał znaleźć drogę między dwoma wschodnioeuropejskimi gigantami kulturowymi, którzy traktowali Ukraińców jako surowiec dla własnych projektów narodotwórczych... Bez znalezienia właściwego kursu między Zachodem, reprezentowanym przez Polskę, a Wschodem, reprezentowanym przez Rosję, ukraiński ruch narodowy nie odniósłby sukcesu³.

W XIX wieku literatura piękna odegrała szczególną rolę w procesach, które działacze ruchu narodowego nazwali „przebudzeniem narodo- wym”. Szczególnie istotna rola przypadła przedstawicielom romantyzmu. Taras Szewczenko stworzył w swojej poezji spójną mitologię kozacką, romantyzował walkę Kozaków z Polską i bardzo negatywnie ocenił decyzję Chmielnickiego o „wstąpieniu pod carską rękę”⁴. Warto pamiętać, że również Adam Mickiewicz poprzez swoją poezję i publicystykę wywarł znaczący wpływ na literaturę i myśl polityczną Ukrainy⁵.

Szewczenko należał do nieformalnego stowarzyszenia intelektualistów ukraińskich pod nazwą Towarzystwo Cyryla i Metodego, które zostało wykryte przez carską policję w 1847 roku. Programowym tekstem Towarzystwa były *Księgi o bycie narodu ukraińskiego (Knyhy bytija ukrain-s`koho narodu)*, stworzone w 1846 roku przez Mykołę Kostomarowa pod wpływem *Księgi narodu polskiego i pielgrzymstwa polskiego* Adama Mickiewicza (1832). Oba utwory, pisane w stylu quasi-biblijnym, przepowia-

² Liczne przykłady odniesień do “zgunnych polskich wpływów” i Polaków jako “akuszerek przy narodzinach ukraińskiego nacjonalizmu i niań w jego wychowaniu”, zobacz: С. Н. Щеголев, *Украинское движение как современный этап южнорусского сепаратизма*, Киев, 1912; Н. И. Ульянов, *Происхождение украинского сепаратизма*, Нью-Йорк 1966.

³ Serhii Plokyh, *Between Poland and Russia: Mykhailo Hrushevsky`s Dilemma, 1905–1907*, „Journal of Ukrainian Studies” 33–34, 2008–2009, s. 387–388.

⁴ Obszerniej zob. George G. Grabowicz, *The Poet as Mythmaker: A Study of Symbolic Meaning in Taras Ševčenko*. Cambridge MA 1982.

⁵ Dmytro Čiževsky, *Adam Mickiewicz and Ukrainian Literature*, w: Waclaw Lednic-ki (ed.), *Adam Mickiewicz in World Literature. A Symposium*, Berkeley 1956, s. 409–436.

dały zmartwychwstanie narodu, który został pozbawiony własnej państwowości przez siły zewnętrzne. Podczas gdy Mickiewicz idealizował Rzeczpospolitą, Kostomarov wychwalał Kozaków jako „prawdziwe bractwo”. W *Księgach o bycie narodu ukraińskiego* pisał o Polsce następująco: „Polacy krzyczeli: *Mamy wolność i równość!* Ale stworzyli państwo i ogłupiał naród polski, bo prosty lud wpadł w niewolę, najgorszą, jaka kiedykolwiek istniała na świecie...”⁶ Jednocześnie Kostomarov przewidywał przebudzenie Polski w kontekście odrodzenia słowiańskiego i odrodzenia Ukrainy: „Ale Polska nie zginie, bo zostanie obudzona przez Ukrainę, która nie pamięta o złu i kocha swoją siostrę, jakby nic się między nimi nie stało”⁷.

W późniejszych tekstach Kostomarowa, pisanych po powrocie z zesłania w Saratowie (w 1856 roku), jego stosunek do Polski jest znacznie bardziej negatywny⁸. Znalazło to odzwierciedlenie w jego pracach historycznych i esejach. W 1861 roku Kostomarov opublikował w czasopiśmie „Osnova” artykuł zatytułowany „Dwie narodowości ruskie”. Dowodził w nim, że mieszkańców Rusi Południowej (Ukrainy) ukształtowały ideały wolności osobistej, natomiast mieszkańców Rusi Północnej (Rosji) – tradycje życia wspólnotowego i autokracji. Z jednej strony Kostomarov podkreślał historyczne, kulturowe i psychologiczne różnice między Ukraińcami i Rosjanami, z drugiej zaś doszedł do wniosku (a może wynikało to z chęci uniknięcia ingerencji carskiej cenzury), że właśnie z powodu tych różnic obie narodowości wschodniosłowiańskie doskonale się uzupełniają i powinny rozwijać się w ramach jednego państwa – Rosji. Trzeci naród wschodniosłowiański, Białorusini, został ze schematu Kostomarowa całkowicie wyłączony, zaś o relacjach między Polakami i Ukraińcami pisał następująco:

to jakby dwie bliskie gałęzie, rozwijające się całkiem przeciwnie: jedni ukształtowali w sobie i rozwinęli zasadę państwa, drudzy – chłopstwa, [...] jeden naród – głęboko arystokratyczny, drugi – głęboko demokratyczny⁹.

⁶ Микола Костомаров, *Книги життя українського народу*, Авгсбург 1947, s. 17.

⁷ Ibidem, s. 23.

⁸ O Kostomarowie zob.: Thomas M. Prymak, *Mykola Kostomarov: A Biography*, Toronto 1996. Por. też wcześniejszą ukraińskojęzyczną pracę: Ю. А. Пинчук, *Микола Іванович Костомаров*, Київ 1992.

⁹ Н. И. Костомаров, *Две русские народности*. Київ–Харків 1991, s. 69.

Inny członek Towarzystwa Cyryla i Metodego, Pantelejmon Kulisz, był chyba najbardziej kontrowersyjną postacią ukraińskiego życia kulturalnego XIX wieku. W ciągu swojego długiego życia (zmarł w 1897 roku w wieku 77 lat) Kulisz, będący tłumaczem, pisarzem, historykiem i eseistą, wielokrotnie zmieniał swoje oceny polityczne, pozwalał sobie na kategoryczne stwierdzenia (zwłaszcza wobec swojego dawnego przyjaciela Tarasa Szewczenki), nastawiał przeciwko sobie członków niemal całej społeczności ukraińskiej i wyrażał wiele prowokacyjnych opinii¹⁰

W 1862 roku na łamach „Osnowy” Kulisz rozwinął tezę Kostomarrowa o antagonizmie polsko-ukraińskich stosunków historycznych:

„Ja” polskie i „ja” ukraińskie rozeszły się na przestrzeni wieków na taką odległość, że Polak, pomimo wszystkich swoich starań, nie może wejść w naturę ukraińską, a Ukrainiec, pomimo wszelkich zachęt, nie chce wejść w naturę polską [...] Jeśli wy [Polacy] jesteście wydelikacjami i natchnionymi duchem czasów szlachcicami, my jesteśmy tryskającymi nowym, współczesnym życiem kozakami [...] Wy wnieśliście, jak powiadacie, do naszej chłopskiej chaty europejskie oświecenie. Dziękujemy wam za ten trud, chociaż podjęliście go w istocie dla siebie; a jeśli nawet także dla nas, to w każdym razie chata jest nasza, a wy w niej jesteście obcy¹¹.

Dwa lata później, w 1864 roku, Kulisz udał się do Warszawy, by pracować jako urzędnik państwowy w komisji zajmującej się przekładem polskich ustaw. Do roku 1867 pozostawał w służbie urzędniczej w Królestwie Polskim, przez prawie rok kierując Departamentem Spraw Duchownych. Przemiana niedawnego „niepewnego politycznie” publicysty w carskiego urzędnika jest sama w sobie zaskakująco ciekawym aspektem biografii Kulisza. Równie interesująca była przemiana jego poglądów na kwestię polską i związana z nią radykalna reorientacja w postrzeganiu Kozaków jako czynnika destrukcyjnego w historii Ukrainy. Przypominając o historycznych zbrodniach i błędach będących udziałem obu stron, w artykule *Kraszanka dla Polaków i Rusinów na Wielkanoc 1882 roku* Kulisz wzywał mimo to Polaków i Ukraińców do pojednania. Wezwanie to sformułowane zostało w oczekiwaniu na podjęcie pier-

¹⁰ Monograficzne opracowania dotyczące Kulisza: Віктор Петров, *Пантелеймон Куліш у п'ятдесяти роки: життя, ідеологія, творчість*, Київ 1929; George Luckyj, *Panteleimon Kulish: A Sketch of His Life and Times*, New York 1983; Євген Нахлік, *Пантелеймон Куліш: особистість, письменник, мислитель*, т. 1–2. Київ 2007.

¹¹ Пантелеймон Куліш, Полякам об українцах, „Основа” 2, 1862, s. 75–76.

wszych kroków przez stronę silniejszą, czyli Polaków, co było niejednokrotnie powtarzane w ukraińskiej publicystyce późniejszych czasów:

Czy podawał kiedy rękę gladiator gladiatorowi po zgubnym dla nich obu boju? Nie wiem. Otóż trzeba nam począć, o ile nie chcemy skonać w niewoli na arenie hańby, w którą przemieniono nam naszą ziemię ojczystą.

Od Rusinów nie sposób oczekiwać działań na rzecz zgody, bo oni, jako naród systematycznie tłamszony przez ubóstwo, pośledni w cywilizacji pomiędzy wszystkimi Słowianami, nie zdołają wzbudzić w sobie samokrytycyzmu... Trzeba oczekiwać pokajania i zwrotu od bogatszego, od potężniejszego, od wyżej stojącego w edukacji, od świadomego w polityce dawnej i nowej¹².

Ten apel Kulisza nie spotkał się z zauważalnym odzewem wśród jemu współczesnych, przede wszystkim dlatego, że nie zawierał on konkretnych propozycji pogodzenia twardego stanowiska obu ruchów narodowych. Według Jarosława Isajewycza:

Nie powinno dziwić, że ukraińscy teoretycy polityczni nie potrafili wypracować długofalowej strategicznej postawy wobec Polaków i ich planów politycznych. Polacy byli naturalnymi sojusznikami Ukraińców w przeciwdziałaniu ekspansji rosyjskiej, ale perspektywa asymilacji do narodu polskiego wydawała się równie nieatrakcyjna jak rusyfikacja. Niemożność stabilnego porozumienia polsko-ukraińskiego w Galicji i na Prawobrzeżnej Ukrainie wynikała z faktu, że rozwój ukraińskiego ruchu narodowego faktycznie pokrywał się z rozwojem konfliktu społecznego między ukraińskimi chłopami a polskim ziemiaństwem. Ten oto zbieg okoliczności sprzyjał sukcesowi ukraińskich partii patriotycznych w Galicji, natomiast na Prawobrzeżu co najmniej uniemożliwił jakiegokolwiek propolskie projekty polityczne¹³.

Sama świadomość tych problemów, w tym społecznych, rozpoznała się wśród części polskich elit na Ukrainie. Uwypukliło się to w szczególności w 1862 roku, kiedy to Wołodymyr Antonowycz (Włodzimierz Antonowicz), profesor historii na Uniwersytecie Kijowskim,

¹² Pantelejmon Kulisz, *Kraszanka dla Polaków i Rusinów na Wielkanoc 1882 roku*, Kijów–Warszawa 2022, s. 63, 67. W tym dwujęzycznym wydaniu dzieła Kulisza tłumaczenie polskie „Kraszanki” wykonał Łukasz Adamski.

¹³ Iaroslav Isaievych, *Ukrainians and Poles: Recent Developments in Politics and National Historiography*, „Journal of Ukrainian Studies” 21 (1-2), 1996, s. 69.

opublikował swój manifest *Moja spowiedź*. Antonowycz, polski szlachcic z urodzenia i wychowania, dokonał świadomego wyboru na rzecz ukraińskiej tożsamości i przekonywał, że Polacy mieszkający na Ukrainie „mają zgodnie ze swoim własnym sumieniem tylko dwie drogi wyjścia: albo pokochać lud, wrócić do narodowości, niegdyś porzuconej przez ich przodków, albo przesiedlić się na ziemię polskie, zamieszkałe przez lud polski”¹⁴.

W tym cytacie widać logikę zasady etnograficznej wzmocnionej przez położenie nacisku na sprawiedliwość społeczną. Ten właśnie nacisk był kluczowy dla tzw. historiografii narodnickiej, której liderem stał się Antonowycz. Jako centralny podmiot dziejów i przedmiot badań uznawała ona masy ludowe, a nie państwo czy wielkie postacie historyczne. Swój wybór Antonowycz manifestował zarówno w pracach naukowych, jak i w polemice z polską narracją. W 1885 roku odpowiedział obszerną recenzją na *Ogniem i mieczem* Henryka Sienkiewicza. Ostateczna ocena tego niezwykle wpływowego dzieła literackiego, które uaktualniło polską mitologię Rzeczypospolitej i „Kresów”, dotyczyła samej natury krytycznego patriotyzmu i misji pisarza w jego narodowej wspólnocie. Antonowycz stwierdzał:

Sienkiewicz i jego wielbiciele są jeszcze na tym niskim etapie rozwoju uczuć patriotycznych, na którym ludzie uważają, że wszystko swoje jest bezsprzecznie dobre tylko dlatego, że jest swoje. Na mocy tego fałszywego uczucia patriotycznego uważają za swój obowiązek odrzucić każdą próbę krytycznego stosunku do własnej przeszłości... Pisarz kierujący się takim uczuciem, zwłaszcza gdy jest utalentowany i wpływowy w swojej społeczności, oddaje tej społeczności złą przysługę. Powoduje zaćmienie samowiedzy ludzi... i wstrzymuje postęp swojego narodu¹⁵.

W 1894 roku uczeń Antonowycza, Mychajło Hruszewskij został profesorem historii Europy Wschodniej z „rusińskim językiem wykładowym” na Uniwersytecie Lwowskim. W wykładzie inauguracyjnym Hruszewskij, wierny zasadom szkoły narodnickiej, podkreślił, że masy,

¹⁴ В. Б. Антонович, *Моя сповідь. Вибрані історичні та публіцистичні твори*, Київ 1995, s. 88. Więcej o Antonowyczu, patrz wybór materiałów: Віктор Короткий, Василь Ульяновський (упоряд.), *Син України: Володимир Боніфатійович Антонович*, т. 1–2. Київ, 1997.

¹⁵ Володимир Антонович, *Хмельниччина в повісті Г. Сенкевича*, Відень 1917, s. 29.

lud, są „jedynym bohaterem historii”, a sprzeciw ludu wobec rządu jest punktem wyjścia procesu historycznego¹⁶.

Mychajło Hruszewskij zajmuje wyjątkowe miejsce w ukraińskiej historiografii. To on w jednoznaczny sposób skrytykował „typowy schemat historii rosyjskiej”, według którego epoka kijowska „przechodziła” do okresu włodzimiersko-suzdalsko-moskiewskiego i stanowiła początek historii rosyjskiej¹⁷. Alternatywny schemat przedstawił Hruszewskij w swojej fundamentalnej *Historii Ukrainy-Rusi*, której rewizjonizm historiograficzny w nie mniejszym (a czasem większym) stopniu dotyczył polskiej tradycji historycznej¹⁸. Badacze tłumaczą „antypolonizm” historyka kilkoma czynnikami: wpływem źródeł ukraińskich XVII i XVIII wieku oraz wcześniejszej tradycji historiograficznej (przede wszystkim dzieł Kostomarowa i Antonowycza), sentymentem słowianofilskim zwielokrotnionym przez zakorzenione w jego rodzinie prawosławie, a także aktualnością konfrontacji polsko-ukraińskiej we Lwowie, gdzie pisał swoją *Historię Ukrainy-Rusi* i obserwował reanimację w polskiej historiografii neoromantycznej idei odrodzenia Polski w „historycznych granicach z roku 1772”¹⁹.

Reakcja polskich historyków na publikacje Hruszewskiego była ostrzejsza niż środowiska rosyjskiego. W szczególności kategorycznie odrzucali oni samo użycie słowa „Ukraina” (np.: „choćby go [termin „Ukraina”] Rusini przyjęli, nas, Polaków, nic to nie obchodzi: my mamy swój, historyczny wyraz: Ruś, ruski”²⁰) i krytykowali Hruszewskiego za „stałe pomijanie, a nawet zaprzeczenie jakiegokolwiek wpływu polskiego na Ukrainę”²¹.

¹⁶ Михайло Грушевський, *Вступний виклад з давньої Русі, виголошений у Львівському університеті 30 вересня 1894 р.*, „Записки Наукового Товариства ім. Шевченка” 4, 1894, s. 149.

¹⁷ Михайло Грушевський, *Звичайна схема «руської» історії й справа раціонального укладу історії Східного Слов'янства*, w: В. Ламанский (ред.), *Статті по славянознавству*, т. 1. Санкт-Петербург 1904, s. 293–304.

¹⁸ Więcej o Hruszewskim zob. w: Serhii Plokhly, *Unmaking Imperial Russia: Mykhailo Hrushevsky and the Writing of Ukrainian History*, Toronto 2005.

¹⁹ Наталя Яковенко, *Скільки істориків – стільки уній*, s. 27–28. Por: Łukasz Adamski, *Nacjonalista postępowy. Mychajło Hruszewski i jego poglądy na Polskę i Polaków*, Warszawa 2011.

²⁰ Ludwik Kolankowski, [recenzja:] *M. Hruszewskij, Istorija Ukrainy-Rusi*, t. IV, „Kwartalnik Historyczny” 27, 1913, s. 348.

²¹ Czesław Frankiewicz, [recenzja:] *M. Hruszewskij, Die ukrainische Frage in historischer Entwicklung*, „Kwartalnik Historyczny” 31, 1917, s. 176.

Zwróćmy jeszcze raz uwagę na fakt, że Mychajło Hruszewskij przeniósł się z Kijowa do Lwowa, stając się tym samym jednym z orędowników zjednoczeniowych dążeń ukraińskiego ruchu narodowego, ruchu, który przekraczał granice imperiów Habsburgów i Romanowów i umiejętnie grał na ich sprzecznościach. Głównym wyróżnikiem ruchu ukraińskiego było odwołanie się do „granic etnograficznych” i prawa większości mieszkańców pewnego regionu do mówienia i uczenia się języka ojczystego. W sferze politycznej natomiast ruch ukraiński przed długi czas pozostał oddany ideałom federalistycznej reorganizacji Europy.

Najwybitniejszym teoretykiem federalizmu i generalnie jednym z najważniejszych myślicieli politycznych XIX wieku w Ukrainie był Mychajło Drahomanow²². Twierdził on, wierząc w wizję wolnej federacji narodów słowiańskich, że Ukraińcom przypadła „najbardziej znacząca rola w podnoszeniu ogólnej kwestii federacyjnej w Europie Wschodniej”²³. Intelktualna spuścizna Drahomanowa nie ograniczała się jednak tylko do idei federalistycznej. Wydał on też zbiór pieśni ukraińskich, pisał o sprawach ukraińskich w różnych językach zachodnich i stał się faktycznie pierwszym wpływowym ukraińskim emigrantem politycznym. Drahomanow był także jednym z pierwszych, którzy uzasadnili etnograficzny wyznacznik ruchu ukraińskiego. Najprostsze na pozór słowa: „Ukraińska ziemia jest tam, gdzie mieszkają ci sami ludzie, co na dawnej kozackiej Ukrainie wzdłuż Dniepru”²⁴ zawierały potężny antyimperialny potencjał. Tę samą zasadę – demokratycznego prawa każdej grupy narodowej do swobodnego rozwoju kulturalnego – Drahomanow konsekwentnie wykorzystywał w swojej krytyce zarówno rosyjskich, jak i polskich ruchów rewolucyjnych, które często nie postrzegały Ukraińców jako podmiotu procesu historycznego.

²² O Drahomanowie patrz Леонід Ушкалов, *Чарівність енергії: Михайло Драгоманов*, Київ 2019. Zob. też zbiory prac i dokumentów: Ivan L. Rudnytsky (ed.), *Mykhailo Dragomanov. A Symposium and Selected Writings*, „The Annals of the Ukrainian Academy of Arts and Sciences in the U.S.” 2 (1), 1952 oraz Галина Болотова, Іван Бутич та ін. (уп.), *Михайло Драгоманов. Документи і матеріали. 1841–1994*, Львів 2001. Szerzej na temat kwestii polskiej w twórczości Drahomanowa zob. Elżbieta Hornowa, *Problemy polskie w twórczości Michała Drahomanowa*, Wrocław 1978. Zob. też jej wcześniejszy przegląd historiografii: Elżbieta Hornowa, *Ocena działalności Michała Drahomanowa w historiografii ukraińskiej, rosyjskiej i polskiej*, Opole 1967.

²³ Михайл Драгоманов, *Историческая Польша и великорусская демократия*, Киев 1917, s. 134.

²⁴ Михайло Драгоманов (уп.), *Громада. Українська збірка*, Женева 1878, s. 6.

Drahomanow był jednym z prekursorów idei *sobornosti*, czyli etnicznej i terytorialnej jedności narodu ukraińskiego, politycznie podzielonego granicami imperialnymi. Należy przypomnieć, że w XIX wieku stosunek imperium habsburskiego do języka ukraińskiego i Kościoła greckokatolickiego był zdecydowanie mniej represyjny niż w imperium rosyjskim. Ukraińscy intelektualiści w Rosji mówili o Galicji jako o „ukraińskim Piemencie”, co było oczywistym nawiązaniem do włoskiego modelu zjednoczenia narodowego. Wyobrażali sobie Galicję jako centrum narodowe, z którego przebudzony naród powinien zacząć zbierać swoje „ciało terytorialne”. W monarchii habsburskiej, w przeciwieństwie do cesarstwa Romanowów, ograniczeniom nie podlegało publikowanie w języku ukraińskim i funkcjonowanie Kościoła unickiego. Według współczesnego badacza to właśnie dzięki wpływom Kościoła greckokatolickiego i wsparciu okazanym mu ze strony rządu austriackiego narodowy projekt ukraiński ostatecznie pokonał w Galicji Wschodniej swoich konkurentów – projekt polski i projekt wszechrosyjski²⁵.

W 1883 roku największy zachodnio-ukraiński poeta i uczyony Iwan Franko²⁶ opublikował artykuł *Nasz pogląd na kwestię polską*, w którym w dużej mierze powtórzył kluczowe tezy ukraińskich działaczy naddnieprzańskich z lat sześćdziesiątych XIX wieku. Według Franki sama idea „Polski historycznej” jest „politycznie głupia, etnograficznie bezpodstawna, a nawet bardzo szkodliwa dla samego narodu polskiego”²⁷. Franko odrzucał koncepcję kierowanej przez Polaków federacji słowiańskiej, podkreślając, że „Polacy zawsze pragnęli nie równości, lecz dominacji, nie wolnej federacji, lecz zniewolenia”. Dla niego chłopski charakter narodu ukraińskiego i literatury ukraińskiej nie był przeszkodą, lecz zaletą:

Nasza literatura bez panów powinna być od samego początku stać się ludową, prostą, chłopską, tym samym popularną, a także radykalną, bo do prostego człowieka trzeba przemawiać wprost, otwarcie, *ad hominem*. Nie

²⁵ John-Paul Himka, *The Construction of Nationality in Galician Rus': Icarian Flights in Almost All Directions*, w: Ronald G. Suny, Michael D. Kennedy (ed.), *Intellectuals and the Articulation of the Nation*, Ann Arbor 2001, s. 145.

²⁶ Wśród opracowań dotyczących Franki zob. przede wszystkim: Jarosław Hrycak, *Prorok we własnym kraju. Iwan Franko i jego Ukraina (1856–1886)*, tłum. z ukr. Anna Korzeniowska-Bihun, Anna Wylegała, Warszawa 2011.

²⁷ Іван Франко, *Наш погляд на польське питання*, w: І. Франко, *Зібрання творів у 50-ти томах*, т. 45, Київ 1986, s. 204–205.

żałowujemy, że nie mamy panów; wręcz przeciwnie, może to właśnie w tym tkwi potencjał szybkiego i bezpośredniego postępu i rozwoju naszego narodu²⁸.

Inne spojrzenie na kwestię elit zaproponował na początku XX wieku urodzony jako Polak Władysław Łypynskij (Wacław Lipiński), który dokonał świadomego wyboru na rzecz ukraińskiej tożsamości. W przeciwieństwie do Antonowycza, którego wybór narodowy na rzecz identyfikacji z ukraińskością głęboko szanował, Łypynskij był dumny ze swojego szlacheckiego pochodzenia i wspierał argumenty historyczne o pozytywnej roli szlachty i jej „wartości państwowotwórczej” dla Ukrainy²⁹. W wydanej w języku polskim w Krakowie w 1912 roku pracy o historii Ukrainy, Łypynskij pisał:

Bo jeśli, sami nie pracując fizycznie, z pracy rąk mas ludowych narodu ukraińskiego żyjemy, to zwrócić temu narodowi w postaci wartości kulturowych swój dług powinniśmy. Bo jeśli przodkowie nasi ongi, w okresie powszechnej ruiny ukraińskiej... polską przyjęli kulturę, to odkupić ich winę i do odrodzenia narodu... w miarę sił naszych dopomóc obowiązek mamy³⁰.

Prace historyczne Łypynskiego, pisane barwnym językiem, miały na celu pozytywną reinterpretację historycznej roli szlachty ukraińskiej, a także pozytywną (państwowotwórczą) rewaloryzację postaci i roli Bohdana Chmielnickiego. To właśnie Łypynskij, ze swoim konserwatywno-chrześcijańskim programem politycznym, stał się jednym z twórców tzw. szkoły państwowej w historiografii ukraińskiej. Mimo polskiego pochodzenia Łypynskij był przekonany o fundamentalnym znaczeniu „politycznego oddzielenia od Polski”. Dla tego myśliciela głównym wy-

²⁸ Іван Франко, *Хуторна поезія Куліша*, w: І. Франко, *Зібрання творів у 50-ти томах*, т. 26. Київ 1980, s. 178.

²⁹ O Łypynskim zob. specjalny numer „Harvard Ukrainian Studies”: Jarosław Pelenski (ed.), *The Political and Social Ideas of Vjačeslav Lypynskij* „Harvard Ukrainian Studies” 9 (3-4), 1985; por. też Ярослав Пеленський (ред.), *В'ячеслав Липинський: історико-політологічна спадщина і сучасна Україна*, Київ 1994. Polskie opracowania: Bogdan Gancarz, *My, szlachta ukraińska... Zarys życia i działalności Wacława Lipińskiego 1882–1914*, Kraków 2007 oraz Tomasz Stryjek, *Ukraińska idea narodowa okresu międzywojennego*, Toruń 2013 (wyd. 2.).

³⁰ Wacław Lipiński (red.), *Z dziejów Ukrainy. Księga pamiątkowa ku czci Włodzimierza Antonowicza, Pauliny Świącickiej i Tadeusza Rylskiego*, Kraków 1912, s. VI.

zwaniem stojącym przed ruchem ukraińskim było: „oddzielić się od Polki, ale w taki sposób, by nie utonąć w rosyjskim morzu”³¹.

Podczas gdy ukraiński ruch narodowy musiał połączyć (i rozwiązać) problemy narodowej i społecznej emancypacji, główne wyzwanie stojące przed nowoczesnym polskim projektem narodowym było odmienne i pod wieloma względami bardziej złożone. Ponieważ terytorium zasiedlenia polskiej szlachty było znacznie większe niż terytoria zdominowane przez polskojęzycznych katolickich chłopów, przyjęcie etnicznej koncepcji narodu w polskim przypadku oznaczałoby automatycznie dramatyczne „skurczenie się Ojczyzny”³². Innymi słowy, polscy patrioci musieli wybrać między dwiema radykalnie różnymi koncepcjami: historyczną wizją wieloetnicznego narodu warunkowanego politycznie a nowym, węższym schematem opartym na etniczności mas chłopskich³³.

W ten czy inny sposób należało włączyć chłopów do narodu i uczynić z nich świadomych członków organizmu narodowego. Także nowoczesny polski ruch narodowy próbował sformułować taką perspektywę zarówno dla chłopów polskich, jak i ruskich (Białorusinów i Ukraińców). Dwa wielkie polskie powstania przeciwko imperium rosyjskiemu – w 1830 i 1863 roku – postawiły sobie to ambitne zadanie. Po stłumieniu pierwszego powstania Rosja zlikwidowała *de facto* Królestwo Polskie wraz z jego liberalną konstytucją, parlamentem i armią. Po drugim powstaniu władze carskie przyjęły antypolską linię polityczną, w ramach której po raz pierwszy podjęły poważne działania w walce o dusze miejscowych niepolskich chłopów.

Przez cały XIX wiek większość polskich myślicieli politycznych wierzyła, że przyszła Polska musi zachować granice z 1772 roku. Uparcie wskazywali też na różnice kulturowe między Ukraińcami (zwanymi „Rusinami”) a Rosjanami, przekonując jednocześnie, że – niezależnie od pewnych różnic etnicznych i religijnych – „Rusini i Lachy [...] zawsze tworzyli jeden naród polski”³⁴. W 1897 roku Roman Dmowski, przywódca tzw. ruchu narodowo-demokratycznego (endecji), wyraził prze-

³¹ Вячеслав Липинський, *Листи до братів-хліборобів про ідею і організацію українського монархізму*, Відень 1926, s. XXV.

³² Andrzej Walicki *Idea narodu w polskiej myśli oświeceniowej*, Warszawa 2000, s. 121, 141.

³³ Andrzej Walicki, *Poland Between East and West. The Controversies over Self-Definition and Modernization in Partitioned Poland*, Cambridge MA, 1994, s. 38.

³⁴ Stefan Buszczyński, *Podole, Wołyń i Ukraina*, Lwów 1862, s. 11.

konanie, że „ruska kultura może stać się podwaliną ruchu o charakterze wyłącznie kulturalnym”, a Jan Ludwik Popławski przekonywał, że „postęp polskiej kolonizacji skuteczniej niżli wszelakie argumenty przekona ruskich polityków, iż normą stosunków między naszymi dwoma narodowościami nie może być walka, lecz pokojowe współzamieszkiwanie i współdziałanie”³⁵. Świadomie podkreślając różnice między Rusinami i Rosjanami, polscy ideolodzy nie kwestionowali „niższości kulturowej” ukraińskich chłopów i ich „naturalnego przyciągania” do kultury polskiej. Według opinii Briana Portera:

Była to tolerancja ze strony tych, którzy mieli poczucie, że mogą sobie pozwolić na tolerancyjność, jako że czas i historia były po ich stronie [...]. Wzorzec ten funkcjonował, dopóki „młodszy bracia” mieli ochotę przystawać na wyznaczoną sobie rolę [...]. Polacy byli może wyjątkowi w owym postrzeganiu siebie jako europejskiego społeczeństwa zaangażowanego w misję cywilizacyjną względem szeregu ludów wschodnich, podczas gdy równocześnie sami podporządkowani byli imperialnej dominacji ze strony jednego z takich „orientalnych” krajów (Rosji)³⁶.

Nie mniej istotny jest fakt, że opisany wyżej stosunek do niepolskiej ludności dawnych ziem wschodnich Rzeczypospolitej w wielu aspektach przypominał niemiecki dyskurs kolonialny na temat Polaków³⁷.

Podczas gdy endecy z Dmowskim na czele wierzyli w możliwość politycznej (jeśli nie kulturowej) asymilacji Rusinów, ich główni przeciwnicy, polscy socjaliści pod wodzą Józefa Piłsudskiego, formułowali utopijną koncepcję federacji narodów Europy Wschodniej, zjednoczonych – pod polskim przywództwem – przeciwko Rosji³⁸. Choć wizja ta na pierwszy rzut oka wydawała się bardziej demokratyczna i otwarta niż stanowisko Dmowskiego, nie należy zapominać o ważnej obserwacji Macieja Górnego:

³⁵ Brian Porter, *When Nationalism Began to Hate. Imagining Modern Politics in Nineteenth-Century Poland*, Oxford 2000, s. 225–226.

³⁶ Ibidem, s. 188.

³⁷ Zob. Vejas G. Liulevicius, *The German Myth of the East, 1800 to Present*, Oxford 2009; Sebastian Conrad, *Internal Colonialism in Germany. Culture Wars, Germanification of the Soil, and the Global Market Imaginary*, w: Bradley Naranch and Geoff Eley (ed.), *German Colonialism in a Global Age*, Durham–London 2014, s. 246–264.

³⁸ Obszerniej zob. Barbara Stoczevska, *Ukraina i Ukraińcy w polskiej myśli politycznej. Od końca XIX wieku do wybuchu II wojny światowej*, Kraków 2013.

Polskie idee federacyjne tylko pozornie kierowały się do Ukraińców, Litwinów i Białorusinów. W istocie tkwiły w polskiej historii i nie uwzględniały żadnych innych punktów widzenia... Hasła równouprawnienia, poszanowania prawa do samostanowienia i wolności wznosili ludzie zapatrzeni w siebie samych i w konsekwencji przemawiający do samych siebie... [Oferta ta] nie obejmowała jednak dialogu i nie przewidywała procedury odwoławczej³⁹.

Zwolennicy koncepcji federalistycznych w pełni podzielali przekonanie o polskiej „wyższości cywilizacyjnej” i niezdolności lub niegotowości Ukraińców do samodzielnego życia politycznego i państwowego. Jeśli uznawano takie aspiracje, to tylko wobec Rosji. W 1911 roku Leon Wasilewski, jeden z najwybitniejszych zwolenników socjalistycznych idei federacyjnych, wezwał swoich polskich kolegów do uznania odrębności narodowej Ukraińców i poparcia ich dążeń niepodległościowych wobec Rosji. Przewidywał też ukraińsko-polski konflikt o Lwów, pisząc, że walka ta „jest nieunikniona tam, gdzie dwie narodowości – uprzywilejowana społecznie i politycznie i upośledzona – wspólnie jeden kraj zamieszkują”⁴⁰.

W tym samym czasie ukraiński geograf Stepan Rudnyckij retorycznie pytał: „Jak można pogodzić historyczno-geograficzne pojęcie Polski z etnograficznym pojęciem Ukrainy?”⁴¹.

To pozornie retoryczne pytanie interesowało także polskich badaczy. Na przykład wybitny znawca historii gospodarczej Franciszek Bujak w swojej syntezie *Galicya* (1908) tak oceniał perspektywy Polaków w Galicji Wschodniej:

Widoki nasze na przyszłość w G[alicji] Wschodniej nie są pomyślne. Los narodowości angielskiej w Irlandii, niemieckiej w krajach czeskich i prawdopodobny, acz w dalekiej przyszłości, los niemieckiej narodowości na Górnym Śląsku jest złą dla nas prognozą. Walka nasza musi mieć

³⁹ Maciej Górny, *Polska bez cudów. Historia dla dorosłych*, Warszawa 2021, s. 97, 107.

⁴⁰ Leon Wasilewski, *Ukraina i sprawa ukraińska*, Kraków 1911, s. 218. Więcej o Wasilewskim i jego poglądach zob. Barbara Stoczewska, *Litwa, Białoruś, Ukraina w myśli politycznej Leona Wasilewskiego*, Kraków 1998.

⁴¹ Stephan Rudnyckij, *Ukraina: Land und Volk. Eine gemeinfassliche Landeskunde*, Wien 1916, s. 168. Więcej o Rudnickim i geografiach narodowych początku XX wieku zob: Maciej Górny, *Kreślarze ojczyzn. Geografowie i granice międzywojennej Europy*, Warszawa 2017.

charakter obronny, o zdobyczach, ani nawet o utrzymaniu w całości dotychczasowego stanowiska mowy być nie może, tembardziej, że nie żyjemy do Rusinów nienawiści, nie chcemy ich wynaradawiać, nie zależy nam wcale na ich upośledzeniu kulturalnym, a pragniemy zgodnego pożycia na wspólnej ziemi i utrzymania unii politycznej⁴².

Pierwsza wojna światowa zmusiła miliony ukraińskich i polskich chłopów do walki ze sobą na polu bitwy jako poddanych imperium carskiego lub habsburskiego. Historycy są zgodni, że Wielka Wojna umiędzynarodowiła, zmilitaryzowała i zintensyfikowała niepodległościowe aspiracje narodów w ramach imperiów Europy Środkowej i Wschodniej, a wspólnoty etniczne stały się podstawą dla powstania państw narodowych⁴³. W kontekście konfliktów zbrojnych i nowych demarkacji granic w Europie powróciła z całą siłą kwestia polska, rozumiana jako walka o „sprawiedliwość dziejową” i „odrodzenie państwa”⁴⁴, a „kwestia ukraińska” znalazła ugruntowaną pozycję jako ważny problem polityki międzynarodowej. Ukraińscy publicyści w Austrii próbowali przekonać rząd i niemieckojęzyczną opinię publiczną do poparcia niepodległej Ukrainy i argumentowali, że „bez posiadania Morza Czarnego Rosja nigdy nie stałaby się państwem europejskim”⁴⁵. Nie będzie zatem przesadą powtórzyć za Jarosławem Hrycakiem, że rok 1914 można uznać za „datę narodzin współczesnej Ukrainy”⁴⁶.

⁴² Fr. Bujak, *Galicya*, t. 1, Lwów-Warszawa 1908, s. 94.

⁴³ George O. Liber, *Total Wars and the Making of Modern Ukraine, 1914–1954*, Toronto 2016, s. 53. Por.: Mark von Hagen, „Kriege machen Nationen“: Nationsbildung in der Ukraine im Ersten Weltkrieg, w: Andreas Kappeler (Hg.), *Die Ukraine. Prozesse der Nationsbildung*, Köln 2011, s. 279–293 oraz Włodzimierz Borodziej, Maciej Górny, *Nasza wojna*, t. 2.: *Narody. 1917–1923*, Warszawa 2018.

⁴⁴ Więcej w: Hartmut Kühn, *Polen im Ersten Weltkrieg: Der Kampf um einen polnischen Staat bis zu dessen Neugründung 1918/1919*, Berlin 2018.

⁴⁵ Wladimir Kuschnir, *Die Ukraine und ihre Bedeutung im gegenwärtigen Krieg mit Russland*, Wien 1915, s. 38. Zob. także: George Cleinow, *Das Problem der Ukraina*, Wien 1915; Eugen Lewicky, *Die Ukraine - der Lebensnerv Rußlands*, Stuttgart-Berlin 1915; Otto Kessler, *Die Ukraine. Beiträge zur Geschichte, Kultur und Volkswirtschaft*, München 1916.

⁴⁶ Jaroslav Hrytsak, *The Long Shadow of the First World War: The Ukrainian Dimension*, w: Oliver Janz (ed.), *Winning Peace. The End of the First World War: History, Remembrance and Current Challenges*, Berlin 2019, s. 84.